

VÁCLAV VELČOVSKÝ

Typologie jazykové politiky (s příklady z historie existence češtiny ve vícejazyčném státě)

Abstract [Language Policy Typology (The Historic Experience of the Existence of the Czech Language in a Multilingual Country)]. Language policy can be defined as a set of official and publicly declared regulatory activities (prescriptive or restrictive) concerning the use of language, languages, varieties or codes in different areas of public life in the state (government, judiciary, education, armed forces, language landscape etc.). The theory of language management, planning and policy was massively developed in the 60's in the Anglo-Saxon Areas in the context of decolonization of the British Empire and the national processes of emancipation of African, Asian and Pacific nations.

This paper focuses on the most important language policy typologies: Kloss's (1977) and Schiffman's (1996) features of language policy, the Kloss's (1966) types of multilingual communities and the Schiffman's relationship between language policy and sociolinguistic reality (1996). The above mentioned typologies are compared and generalized and then applied to the history of multilingualism in the territory of the present-day Czech Republic (in 1890, 1930, 1940, 1970 and 2000).

Abstrakt [Typologia polityki językowej (z historycznych doświadczeń egzystowania języka czeskiego w państwie wielojęzycznym)]. Politykę językową można definiować jako zbiór oficjalnie i publicznie zadeklarowanych działań o charakterze regulacyjnym (normalizującym lub ograniczającym), dotyczących zastosowania języka i języków, jego odmian lub kodów w różnych sferach życia publicznego w danym państwie (w rządzie, sądownictwie, edukacji, wojsku, krajobrazie językowym itd.). Teorie odnoszące się do zarządzania językiem, planowania językowego oraz polityki językowej były intensywnie rozwijane w latach 60. ubiegłego wieku, szczególnie w obszarze anglosaskim, gdzie odzwierciedlały proces dekolonizacji Imperium Brytyjskiego oraz były wyrazem dążeń niepodległościowych narodów Afryki, Azji i regionu Pacyfiku.

Artykuł skupia się na najważniejszych typologiach polityki językowej, tj.: Klossa (1977) i Schiffmanna (1996) – określającej cechy polityki językowej, Klossa (1966) – odnoszącej się do typów wielojęzycznych społeczności oraz Schiffmanna (1996) – traktującej o relacji pomiędzy polityką językową a rzeczywistością socjolingwistyczną. Wspomniane typologie zostają porównane, uogólnione, a następnie zastosowane do analizy wielojęzyczności na terytorium obecnej Republiki Czeskiej (lata 1890, 1930, 1940, 1970 i 2000).

0. Jazykovou politiku můžeme definovat jako soubor oficiálních a veřejně deklarovaných aktivit regulujících konkrétními legislativními akty užívání jazyka či jazyků či jednotlivých jazykových prvků, tvarů, kódů nebo variet v jednotlivých oblastech veřejného života daného státu (správa, soudnictví, školství, ozbrojené složky, jazyková krajina atp.) (srov. např. Trudgill 2003). Jazykovou politiku chápeme jako hyponymum k jazykovému plánování. To představuje veškeré aktivity zacílené na modifikaci nebo stabilizaci jazykového chování řečové komunity, a to jak na rovině individuální, tak společenské, jak na rovině oficiální, tak neoficiální, záměrné i nezáměrné. Jazyková politika ovšem představuje pouze oficiální regulativní akty.

Ve svém příspěvku se zaměřím na nejdůležitější teorie jazykové politiky: na Klossovy (1977) a Schiffmanovy (1996) vlastnosti jazykové politiky, na Klossovy (1966) typy multilingvních společenství a Schiffmanovy (1996) vztahy mezi jazykovou politikou a sociolingvistickou realitou. Výše zmíněné typologie jazykové politiky se pokusím zobecnit a dále je budu aplikovat na jazykovou situaci na území dnešní České republiky v letech 1890, 1930, 1940, 1970 a 2000.

1.1. Kloss se během šedesátých a sedmdesátých let 20. století zabýval národnostními, a proto také jazykovými právy v Severní Americe. Ve své rozsáhlé analýze *The American Bilingual Tradition* (1977) navrhl typologii jazykové politiky podle jejích vlastností. Typologii podrobil důkladné kritice a o další kategorie ji rozšířil o dvacet let později Schiffman (1996).

Typologie je založena na nejobecnějších vlastnostech, které mohou být v oficiálním přístupu k jazyku uplatněny. Kloss vytvořil síť dichotomických vztahů: jazyková politika podporující – tolerující, rovnostářská – omezující, právně limitující – bez právní regulace. Schiffman přidává ještě dvě kritéria, která z předchozích jasně vyplývají: jazykovou politiku de facto – de jure a skrytou – zjevnou. Klossova typologie představuje zásadní a detailně rozpracovaný pokus zobecnit jazykovou politiku do obecně pojatých premis.

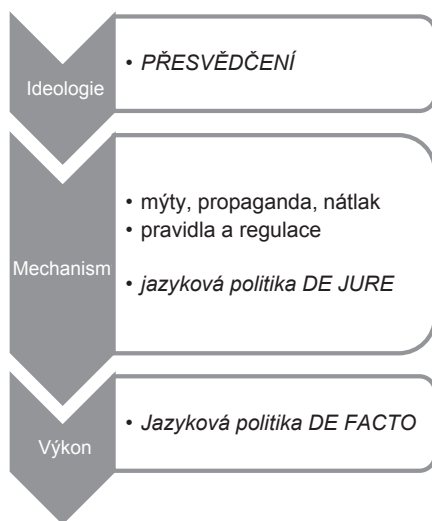
1.2. Jazyková politika je sice primárně nezávislá na jazykovém složení obyvatelstva daného státu (i monolingvní společenství mohou mít specifickou jazykovou politiku), lze však předpokládat, že bi- nebo multilingvní společenství budou mít daleko silnější potřebu nějakým způsobem oficiální používání jazyků regulovat. Typologii multilingvních společenství poprvé publikoval Kloss v dnes už klasickém článku *Types of Multilingual Communities* (1966).

Definuje tzv. jádro národního společenství (NCC, tj. všichni občané v daném státě kromě těch, jejichž mateřský jazyk je používán méně než 3% populace) a dále dělí bi-/multilingvismus na skupinový/státní/národní a individuální. Jeho typologii můžeme zobecnit na bi-/multilingvismus personální a impersonální, s právním statutem a bez něj, podle segmentu bi-/multilingvního obyvatelstva, podle stupně individuálního bilingvismu, prestiže jednotlivých jazyků, vztahů těchto jazyků a postojů mluvčích.

1.3. Nejnovější typologii jazykové politiky vytvořil v rozsáhlé monografii věnované jazykové kultuře a politice Schiffman (1996). Vychází ze vztahu mezi jazykovou

politikou a sociolingvistickou realitou. Nejedná se o typologii dle vlastností jazykové politiky, ale vlastně o metarovinu jejího výkonu a o jeho hodnotící interpretaci. Schiffman uvádí následující typy: jazyková politika ve shodě se sociolingvistickou realitou, politika ignorující diglosii, politika proaktivní (uznávající práva i pro ty jazyky, které ne všichni obyvatelé daného státu ovládají), politika rozdělující H-registry, politika ignorující L-registry, politika osobních versus teritoriálních práv a monopolizující politika.

2. Na nejobecnější rovině můžeme jazykovou politiku rozdělit na skrytou a zjevnou. Empiricky zjiřitelná je především ta zjevná. Při výkonu jazykové politiky je klíčová triáda pojmů ideologie – mechanismy – výkon. Ideologie představuje souhrn vůdčích myšlenek, jimiž je ovlivňován a řízen výkon politiky. K její realizaci je zapotřebí stanovit patřičné mechanismy. Musíme proto rozlišovat jazykovou politiku *de jure*, tzn. v souladu s ideologií a z ní vycházející, a jazykovou politiku *de facto*, skutečně vykonávanou. Z diachronního pohledu je rekonstruovatelná především jazyková politika *de jure*, která vychází z oficiálních regulací. Dále proto budeme analyzovat jazykovou politiku zjevnou, resp. jazykovou politiku *de jure*.

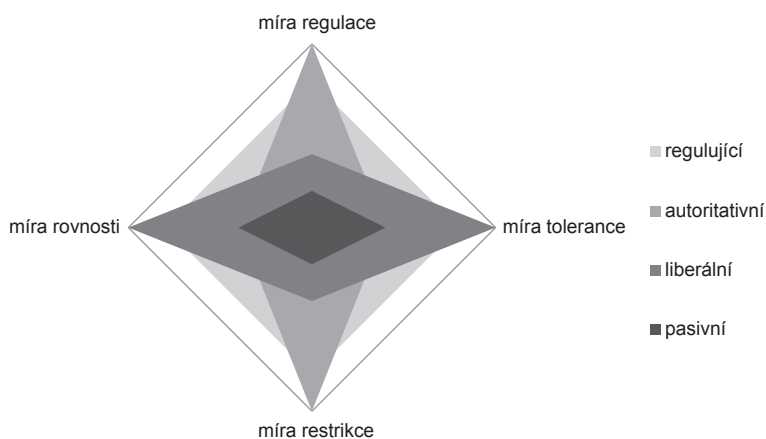
Obrázek č. 1: Ideologie – mechanismy – výkon v jazykové politice
(volně dle Shohamy 2006: 54, upravil V.V.)

Zobecněním tří výše uvedených typologií vyplyne existence minimálně dvou dichotomií: jazyková politika autoritativní a liberální (podle typu regulace) a jazyková politika regulující a pasivní (podle samotné existence či rozsahu regulace). Pro další analýzu využijeme čtyř dílčích vlastností, jejichž míru (relativní, resp. komparovanou) budeme sledovat: **míra regulace** (samotná existence a počet regulatorních aktů), **míra restrikce** (síla regulace, např. explicitní vymezení komunikačních

oblastí), **míra tolerance** (explicitně vyjádřená regulace menšinových jazyků) a **míra rovnosti jazyků** (explicitně vyjádřená rovnost menšinových i většinových jazyků v komunikačních oblastech). Míru regulace stanovíme srovnáním počtu regulatorních aktů a norem, míru restrikce srovnáním síly, opatření a sankcí ve vymezených komunikačních situacích, toleranci srovnáním různého přístupu k různým jazykům v dané jazykové regulaci a vymezením či absencí případných sankcí za její porušení a rovnost užívání jazyků jejím explicitním zmíněním či v případě absence regulace implicitním předpokladem jejich rovnoprávné koexistence.

Druhotnými kritérii je především počet jazyků ve státě (srov. Klossův termín NCC) a počet jazyků užívaných jednotlivci (závislost na sociologickém pojetí, resp. zaměření na jistý segment obyvatelstva, a na aktivním nebo pasivním pojetí jazykové kompetence). Vzhledem k neostrosti těchto kritérii k nim nebudeme přihlížet.

Čtyři výše uvedené vlastnosti můžeme schematicky zobrazit prostřednictvím paprskového grafu o čtyřech vrcholech. Je-li výsledný čtyřúhelník dané jazykové politiky blíže vrcholům „regulace“ a „restrikce“ (velký počet restriktivních norem), jedná se o autoritativní typ, je-li blíže vrcholům „rovnost“ a „tolerance“ (stejná práva pro všechny jazyky daného státu), jedná se o typ liberální. Je-li výsledný čtyřúhelník rovnoměrně rozmístěn mezi všemi čtyřmi vrcholy, jedná se o typ regulující (silná regulace jakéhokoliv typu), a je-li plocha víceméně centrálně umístěného čtyřúhelníku relativně malá (absence regulace jakéhokoliv typu), jedná se o typ jazykové politiky pasivní. Vrcholy „regulace“ a „restrikce“ zohledňují typ regulace, vrcholy „rovnost“ a „tolerance“ zase míru a prostředky regulace.

Obrázek č. 2: Typologie jazykové politiky

3. Výše naznačená kritéria vztáhneme na jazykovou situaci v českých zemích v letech 1890, 1930, 1940, 1970 a 2000. Z důvodu rozsahu článku se nebudeme věnovat detailní analýze regulativních aktů, ale spíše jejich výčtem s odkazem na relevantní literaturu k danému tématu.

3.1. V roce 1890 jsme svědky neúspěšné snahy reprezentantů království českého o jazykovou regulaci (jazykové vyrovnání). Přes všechny pokusy ukotvit v rakousko-uherské legislativě jazykově právní i správní regulace je nebylo možné kvůli odporu českých Němců, Čechů nebo naopak Maďarů realizovat. Jedinou regulací tak zůstal občanský zákoník č. 142/1867, čl. 19: *Rovné právo všech v zemích obvyklých řečí ve škole, úřadě a v životě veřejném od státu se uznává. Vnitřní či vnější úřední jazyk, jazyk v armádě¹ nebo jazyková krajina regulovány nebyly.*²

Československo v roce 1930 má poměrně explicitně rozpracováno jazykové právo: ústavní zákon č. 122/1920 Sb. a nařízení vlády č. 17/1926. Úředním/státním/oficiálním jazykem je českoslovenština. Jazykové právo je založeno na teritoriálním principu (soudní okresy s více než 20% národnostní, resp. jazykovou menšinou). Všichni státní zaměstnanci jsou povinni skládat zkoušku ze státního jazyka. Povinně jsou zaváděny principy dvojjazyčné jazykové krajiny v soudních okresech s jazykovými menšinami (vždy s jazykem státním na prvním místě).³

Za protektorátu byla jazykovému právu věnována velká pozornost, spadala do oblasti řešení tzv. české otázky. Němčina byla de jure připuštěna jako další (v pořadí ovšem první) úřední jazyk (14822/39MR). Byly nařízeny povinné zkoušky z němčiny pro státní zaměstnance, toponyma (ADO 1940) a některá antroponyma (MV 3991-27/9-42-I; MV 11526/41-9) byla povinně překládána, jazyková krajina byla povinně německo-česká. Konečným řešením pak měla být plná germanizace středoevropského prostoru.⁴

Jazyková otázka v poválečném Československu byla řešena nepřímou: mluví se o dvou národech (českém a slovenském), ale o jednom lidu. Explicitně jazykové právo reguluje čl. 6 federativní ústavy z roku 1968: *Českého a slovenského jazyka se užívá rovnoprávně při vyhlášení zákonů a jiných obecně závazných právních předpisů. Při jednání všech státních orgánů Československé socialistické republiky a obou republik, v řízení před nimi a v ostatním jejich styku s občany se užívá obou jazyků rovnoprávně.* Rovnoprávnost byla garantována a jazykové právo dále ošetřovala řada interních předpisů.⁵

Po roce 1993 proběhly několikrát pokusy v PSP Parlamentu ČR schválit jazykový zákon (např. v roce 1999 a 2003). Exekutiva však vždy zdůrazňovala, že je Česká republika založena na principu občanském, nikoliv národnostním či národním, a proto je explicitní jazyková regulace redundantní. Prvky jazykové regulace nicméně

¹ Nutnost znalosti češtiny pro vojenské účely je jasně patrná z její výuky na vídeňské vojenské akademii. Velicím jazykem však byla němčina (blíže srov. např. Vintř – Pleskalová 2004, Newerkla 2000 nebo Ernst 2003).

² Blíže srov. např. Vašatý 1884, 1896, Šolc 1897, Pacák 1897, 1900, Nevšímal 1899, Neblich 2002, Wenzel 2006 nebo Hall 2008.

³ Blíže srov. např. Prokop 1926, Chalupný 1933, Horáček 1928, John 1994, Kučera 1999, Tauchen 2008 nebo Velčovský 2011.

⁴ Blíže srov. např. Sobota 1946, Doležal 1996, Červinka 2002, Míšková – Šustek 2000 nebo Schelle 2009.

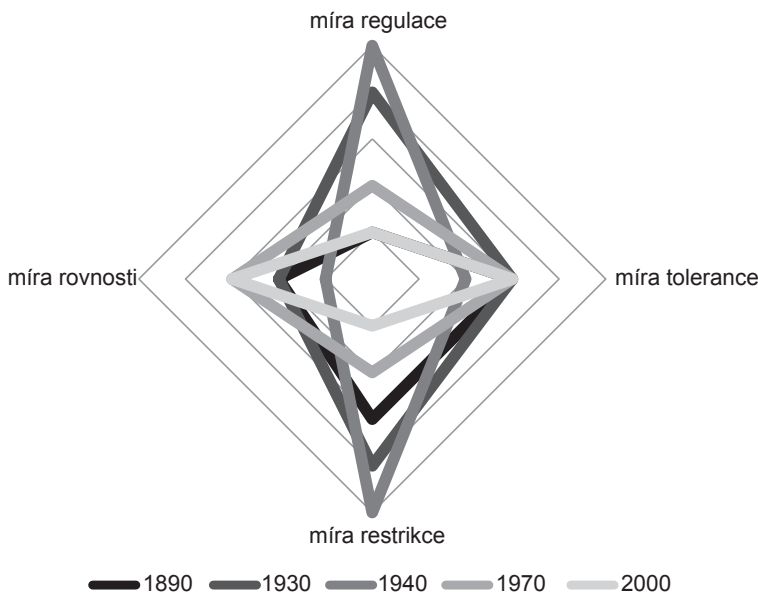
⁵ Blíže srov. např. Rychlík 1998, Musilová 2000.

obsahují dílčí právní předpisy (např. školský zákon, správní řád, zákon o účetnictví, zákon o České televizi atp.).⁶

3.2. Z porovnání pěti výše uvedených období můžeme vyvodit následující: Jazykovou politiku za Rakousko-Uherska, po roce 1968 a po roce 1993 můžeme označit za pasivní. Jazyková regulace je nepřímá (obsažena v dílčích právních předpisech), jazykový zákon jako takový chybí. Omezení užívání jazyků (související s absencí explicitní jazykové regulace) je výrazné především za multilingvního Rakousko-Uherska. Míra regulace je samozřejmě minimální v monolingvním státě po roce 1993.

První republika je typickou ukázkou regulující jazykové politiky. Jazykový zákon je zákonem ústavním, jsou přesně definovány sféry užití oficiálního jazyka i pravidla jazykové krajiny.

Míra regulace a explicitní omezování užívání jazyků došly vrcholu za protektorátu Čechy a Morava, kdy měl být německo-český bilingvismus pouhým přechodným stádiem k plné germanizaci. Jedná se o radikální příklad autoritativní jazykové politiky.

Obrázek č. 3: Jazyková politika ve vybraných časových obdobích

4. Klossovu (1966, 1977) a Schiffmanovu (1996) typologií jsme zobecnili na jazykovou politiku autoritativní, liberální, regulující a pasivní. Z výše uvedeného vyplývá, že v českém prostředí byla jazyková politika pojmána sice pasivně, ale liberálně. Výjimkou je první republika, kdy poměrně striktně nastavená jazyková regulace anta-

⁶ Blíže srov. např. navrhované legislativní záměry usnesení vlády č. 67/1996 nebo návrh poslanců KSČM na novelu Ústavy (sněmovní tisk 485/2003, usnesení vlády č. 1189/2003).

gonisticky vyplývala z rakouské pasivity v této oblasti, na což opět antagonisticky reagovala jazyková politika říšská, podpořená nacistickou ideologií.

Jazykově politické a také národnostní klima bylo po roce 1989, resp. 1993 v dalších zemích Visegrádské čtyřky řešeno různě. Slovensko (zákon č. 270/1995 Sb.)⁷ i Polsko (zákon č. 90/1999 Sb.)⁸ šly cestou regulace. V českém prostředí se s obdobnými pokusy nesetkáváme. Plně se prosadilo občanské pojmání společnosti. Možný vliv předešlé pasivní jazykové politiky je jednou z možných dílčích příčin takového chápání fungování jazyka ve společnosti a interpretace potřeby či nepotřeby explicitní jazykové regulace.

POUŽITÁ LITERATURA

- ADO 1940: *Amtliches deutsches Ortsbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*. Praha: Reichsprotektor in Böhmen und Mähren.
- Broklová, E. 1992: *Československá demokracie: Politický systém 1918–1938*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Červinka, F. 2002: *Česká kultura a okupace*. Praha: Torst.
- Dinka, P. 2009: *Zápasy o slovenčinu – pravda a lži: novela jazykového zákona*. Martin: Matica slovenská.
- Doležal, J. 1996: *Česká kultura za protektorátu*. Praha: NFA.
- Ernst, J. 2003: *250 Jahre Fremdsprachenausbildung im österreichischen Militär am Beispiel des Tschechischen*. Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie 8, Wien: LVAk.
- Hall, A. 2008: *Deutsch und Tschechisch im sprachpolitischen Konflikt: eine vergleichende diskursanalytische Untersuchung zu den Sprachenverordnungen Badenis von 1897*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Horáček, C. 1928: *Jazykové právo Československé republiky: Kritická studie*. Praha: Knihovna sborníku věd právních a státních.
- Chalupný, V. 1933: *Československé jazykové právo se zřetelem k judikatuře Nejvyššího správního soudu*. Praha: vlastní náklad.
- John, M. 1994: *Čechoslovakismus a ČSR 1914–1938*. Beroun: Baroko & Fox.
- Kloss, H. 1966: Types of Multilingual Communities. A Discussion of Ten Variables. *Sociological Inquiry*, 36, 135–145.
- Kloss, H. 1977: *The American Bilingual Tradition. Language in Education*. Washington: Newbury House.
- Kučera, J. 1999: *Minderheiten im Nationalstaat*. München: Oldenbourg.
- Mišková, A. – Šustek, V. 2000: *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*. Praha: Scriptorium.
- Musilová, K. 2000: Česko-slovenský pasivní bilingvismus. In *Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5*. Bratislava: SAV, 2000, s. 280–288.
- Neblich, E. 2002: *Die Auswirkungen der Badensichen Sprachverordnungen von 1897 auf die deutsche und tschechische Bevölkerung des historischen Egerlandes*. Marburg: Tectum.
- Nevšimal, A. V. 1899: *Práva jazyka českého: jazyková nařízení pro Čechy, Moravu, Slezsko a Dolní Rakousy*. Praha: Vilímek.

⁷ Změny byly provedeny nálezem Ústavního soudu Slovenské republiky č. 260/1997, zákonem č. 5/1999, č. 184/1999, č. 24/2007 a č. 318/2009. Blíže srov. např. Števcenkova 1996, ŠJvP 1997 nebo Dinka 2009.

⁸ Blíže srov. např. Warchali – Krzyzik 2008.

- Newerkla, S. M. 2000: Tschechischunterricht in Wien und Wiener Neustadt bis 1775. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 46, s. 73–84.
- Pacák, J. 1897: *Několik slov pravdy k jazykovému nařízení*. Praha: Beaufort.
- Pacák, J. 1900: *O provedení rovného práva jazyka českého při soudech a státních úřadech v král. českém*. Praha: Pacák.
- Prokop, L. 1926: *Jazykový zákon s důvodovými zprávami, prováděcím nařízením [...]*. Praha: Státní tiskárny v Praze.
- Rychlík, J. 1997, 1998: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945, 1945–1992*. Bratislava: AP.
- Schelle, K. 2009: *Recht und Verwaltung im Protektorat Böhmen und Mähren*. München: Hut.
- Schiffman, H.F. 1996: *Linguistic Culture and Language Policy*. New York: Routledge.
- Shohamy, E. 2006: *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. New York: Routledge.
- Sobota, E. 1946: *Co to byl Protektorát*. Praha: Kvasnička a Hampl.
- ŠJvP 1997: *Štátny jazyk v praxi*. Bratislava: Univerzitná knižnica, 1997.
- Šolc, J. 1897: *Zápas o právo jazyka českého v úřadech a soudech*. Praha: Český klub.
- Števčenková, D. 1996: *Po cestách dejín k zákonu o štátnom jazyku*. Bratislava: Goral.
- Tauchen, J. 2008: K některým otázkám právní úpravy jazykového práva v první ČSR z německého pohledu. In *Dny práva 2008*. Brno: MU.
- Trudgill, P. 2003: *A Glossary of Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Vašatý, J. 1884: *Zákonná rovnost jazyka českého v zemích koruny české*. Praha: Vašatý.
- Vašatý, J. 1896: *Otázka provedení rovnosti českého jazyka ku konci zasedání rady říšské r. 1896*. Praha: Vašatý.
- Velčovský, V. 2011: Jazyková politika první republiky. *Usta ad Albim Bohemica*. 11, 2011, vol. 2, s. 97–104.
- Vintr, J. – Pleskalová, J. 2004: *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození. J.V. Zlobický (1743–1810) a současníci: život, dílo, korespondence. Wiener Anteil an den Anfängen der tschechischen nationalen Erneuerung. J. V. Zlobický (1743–1810) und Zeitgenossen: Leben, Werk, Korrespondenz*. Praha: Academia.
- Warchali, J. – Krzyżnik, D. 2008: *Polska polityka językowa w Unii Europejskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wenzel, F. 2006 [reprint 1899]: *Das sprachliche und sprach-nationale Recht*. Brno: Marek.